

REFORMATION OG RENÆSSANCE

1500-1650

Den opdeling i stænder, som fandt sted i slutningen af middelalderen, fandt i 1500-tallet sin faste form. En borgerkrig, Grevens fejde, (1534-1536) rystede systemet, men stændersamfundet bestod, og adelen bevarede endnu i 100 år sin dominerende stilling ved siden af kongemagten. Derimod forsvandt den katolske gejstlighed som privilegeret stand. I 1536 gennemførtes reformationen, der medførte den danske kirkes brud med paven i Rom. I Danmark steg befolkningstallet som i det øvrige Europa, og der var gode afsætningsmuligheder for danske landbrugsvarer. Det kom især storbønderne til gode, mens det blev hårde tider for småfolk.

Borgerkrigen 1534-36 (Grevens fejde) blev for en stor dels vedkommende udhæmpet af tyske lejetropper. På billedet ses i forgrunden den adelige feltherre med krigens "værktøj": kanoner, krudt, kugler og pengebælte, i baggrunden er en deling soldater opstillet med lange lanser. Illustration i en krigshåndbog, der tilhørte krigens sejrherre Christian III.

Stændersamfundet

Et stændersamfund er et samfund, hvor hver stand har sin egen funktion og egne specielle rettigheder og pligter. Et sådant samfund udvikledes fra slutningen af middelalderen, og 1500-tallet blev dets klassiske periode. Ideen var, at samfundet skulle fungere efter, hvad man opfattede som en guddommeligt indstiftet rangorden og arbejdsdeling, menneskelig lighed kom ikke på tale.

I den katolske tid var gejstligheden første stand, da kirken opfattedes som den nødvendige formidler til sjælenes frelse. Anden stand var godsejerklassen eller adelen, der skulle forsvare riget. Disse to stænder havde en privilegeret særstilling og opfattede sig selv som frie i modsætning til tredje og fjerde stand, borgere og bønder, som blev kaldt "ufrie og vanbyrdige". Bøndernes opgave var at producere mad til hele samfundet og borgernes at handle og drive håndværk.

Ved reformationen i 1536 mistede gejstligheden sin privilegerede stilling, og adelen var alene om at være en "fri" stand. Til gengæld var dens stilling i samfundet i de følgende 100 år så dominerende, at nogle historikere taler om "adelsvældens tid". Omkring 1550 talte adelen ca. 2.000 personer dvs. kun en kvart % af hele befolkningen. De ejede ca 45% af landets jord, mens 50% ejedes af kronen og 5%

Ideen med stændersamfundet var, at samfundet skulle fungere efter en guddommelig indstiftet opdeling. Her overrækkes sværdet til adelsmanden, scepter og krone til kongen, bibelen til præsten og plejlen til bonden. Illustration i en dansk slægtsbog fra omkring 1600.

af selvejerbønder. I den fåtallige adelsstand var der tilmed en kerne af 40-50 slægter, højadelen, som både besad de største godser og de største privilegier.

Disse privilegier, som var fastlagt i håndfæstninger og love, gav adelen eneret på rigets ledende embeder, kansler ("statsminister"), rigshofmester ("indenrigs- og justitsminister"), rentemester ("finansminister"), marsk (hærchef) og admiral (flådechef). Desuden kunne alene adelige sidde i rigsrådet. Det var en forsamling på ca. 20 personer, der blev opfattet som repræsentanter for hele folket, og som skulle kontrollere kongemagten og give sit samtykke ved vigtige beslutninger som skatteudskrivning og krigserklæring. Endelig havde adelen monopol på lensmandsstillinger. Lensmænd var kongelige embedsmænd rundt om i landet, som bestyrede kronens gods og var stedets øverste myndighed både civilt og militært. De blev lønnet ved en del af godsets overskud og ved de bøder, der blev idømt.

Adelen havde også som godsejere en række særrettigheder. De havde frihed for ordinære skatter både for selve godset, hovedgården, og for deres fæstebønder. Flere og flere adelige fik birkeret dvs. at deres godsområde blev en særlig retskreds, et birk, hvor godsejeren udnævnte dommeren og modtog de bøder, der ellers gik i kongens kasse. Godsejeren udøvede politimyndighed på sit eget gods, han

kunne altså arrestere folk og straffe dem, når en dom var afsagt. For bonden var adelsmanden således ikke bare den fine rangsperson, men også offentlig myndighed. Det var også ved lov bestemt, at ingen "ufri" måtte besidde "frit gods", hvorved adelen bevarede sin eksklusive og isolerede stilling. En velhavende købmand kunne ikke købe et adels-gods, hvis han ønskede det.

Borgerstanden eller bybefolkningen udgjorde ca. 10% af landets befolkning. København var den eneste større by, den havde i 1640 omkring 25.000 indbyggere, mens kun få af de 70-80 købstæder havde mere end 1000 indbyggere. I løbet af 1500-tallet opstod der så småt et aristokrati af velhavende købmænd, der tjente penge på engroshandel og udenrigshandel.

Mere end 80% af befolkningen var bønder. De havde ingen direkte politisk indflydelse, og deres verden og horisont begrænsede sig til landsbyen, hvor de boede. Over for godsejernes privilegier kunne bønderne synes forsvarsløse, og når loven tilmed bestemte, at det "skal hver riddersmand (adelig) være frit og uforbudt at gøre sig sit eget gods så nyttigt, som han kan", kunne man forvente, at bondens byrder med afgifter og arbejde ville blive presset i vejret. Det synes dog ikke at være sket i større omfang før 1650. Statsmagten havde en interesse i at beskytte bondestanden og gjorde det bl.a. ved at indføre "livsfæste" ved lov. Det betød, at fæstebonden ikke kunne sættes fra gården, så længe han holdt den ved lige, betalte sine afgifter og var sin husbond og hans føged "hørig og lydige". Tidens retsprotokoller fortæller tilmed, at herredsretten undertiden gav bonden ret, når han havde haft mod til at lægge sag an mod herskabet.

Borgerkrig og reformation

Christian II, som var konge 1513-1523, gjorde en energisk indsats for at styrke kongemagten på kirkens og adelens bekostning og gennemførte love, der forsvarede bøndernes og borgernes interesser. Da han imidlertid førte lange og kostbare krige mod svenskerne, tabte han efterhånden støtte i alle befolkningslag, da bønder og borgere blev trætte af de evindelige ekstraskatter. Rigsrådet afskedigede derfor kongen med den begrundelse, at han havde overtrådt håndfæstningens forpligtelser. I stedet valgte de Christians farbror, Frederik I, til konge, og han lovede i sin håndfæstning at respektere alle stænders rettigheder og friheder.

Christian flygtede til Holland, hvor han med hjælp af sin svoger, den tyske kejser Karl V, samlede en hær for at generobre kongemagten. I 1531 gik han i land i Norge, men accepterede et frit lejde til at komme til København og forhandle. Men lejdet blev brudt, han blev ført til Sønderborg slot som fange og holdt fængslet til sin død i 1559. Både

Den religiøse kamp blev udkæmpet i tekst og billeder: "Jesus jog kræmmerne ud af templet, men paven har med sin afladshandel lukket dem ind igen". Kobberstik af Lucas Cranach, 1521.

som landflygtig og som fange havde han dog stor politisk indflydelse, for der var altid mennesker især blandt borgere og bønder, der drømte om og troede på bedre tider, hvis Christian II vendte tilbage.

I de sociale og politiske stridigheder blandede sig også religiøse. I 1517 havde Martin Luther startet sit opgør med den katolske kirke, der endte med brud med paven og reformation af kirken i mange tyske stater. Danske præster uddannet hos Luther i Wittenberg begyndte i 1520'erne at prædike efter de lutherske tanker. De kritiserede kirkens rigdom og verdslige magt, de hævdede, at sjælens frelse ikke blev vundet ved gode gerninger eller ved kirkens formidling, men alene ved Guds nåde, og de afviste helgendyrkelse, klostervæsen og cølibat, skærsild, afladshandel og sjælemesser. De katolske biskopper i rigsrådet ønskede disse præster arresteret og dømt som kættere, men Frederik I følte sig personligt tiltrukket af "den rene lære" og var interesseret i at få større kontrol med kirken, så stik imod håndfæstningens bestemmelser tog han de lutherske præster under sin beskyttelse og gav dem tilladelse til at prædike.

I 1533 døde Frederik I, og det ville have været naturligt for rigsrådet at vælge hans søn, Christian, som efterfølger. Men det katolske flertal i rigsrådet besluttede at udsætte kongevalget og styre landet uden konge, for Christian var overbevist lutheraner og havde som hertug i Slesvig og Holsten allerede gennemført reformationen der. Denne udsættelse gav anledning til oprør og borgerkrig 1534-1536.

En ejendommelig alliance mellem Malmøs borgere og det rige Lübeck startede et oprør med det mål at befri Christian II og sætte ham på tronen. De betalte lejetropsføreren, grev Christoffer af Oldenburg, for at samle tropper og føre krigen, som efter ham fik navnet "Grevens fejde". Christoffer erobrede hurtigt Sjælland og Skåne, på Fyn gjorde borgerne oprør, og i Nordjylland rejste skipper Clement bønderne til en regulær og hadefuld krig imod adelen. De jyske og fynske rigsråder måtte nu vælge det mindste af to onder og tilbød hertug Christian tronen. Han sagde ja tak og knuste oprøret i blod, men København gav sig dog først efter et års belejring.

Christian III var interesseret i at hele borgerkrigens sår og kom derfor med det overraskende udspil, at han gav sine politiske modstandere amnesti, mens han fængslede de katolske biskopper, der havde været med til at vælge ham til konge. Fængslingen blev fulgt af en række politiske anklager imod biskopperne, og de blev anledningen til, at reformationen indførtes i Danmark. Kirken blev nu en national, luthersk kirke, som vi stadig har i dag, uden forbindelse med paven i Rom og med kongen som den øverste myndighed. Kongen inddrog kirkens ejendom, og kronen kom til at eje halvdelen af landets jordegods.

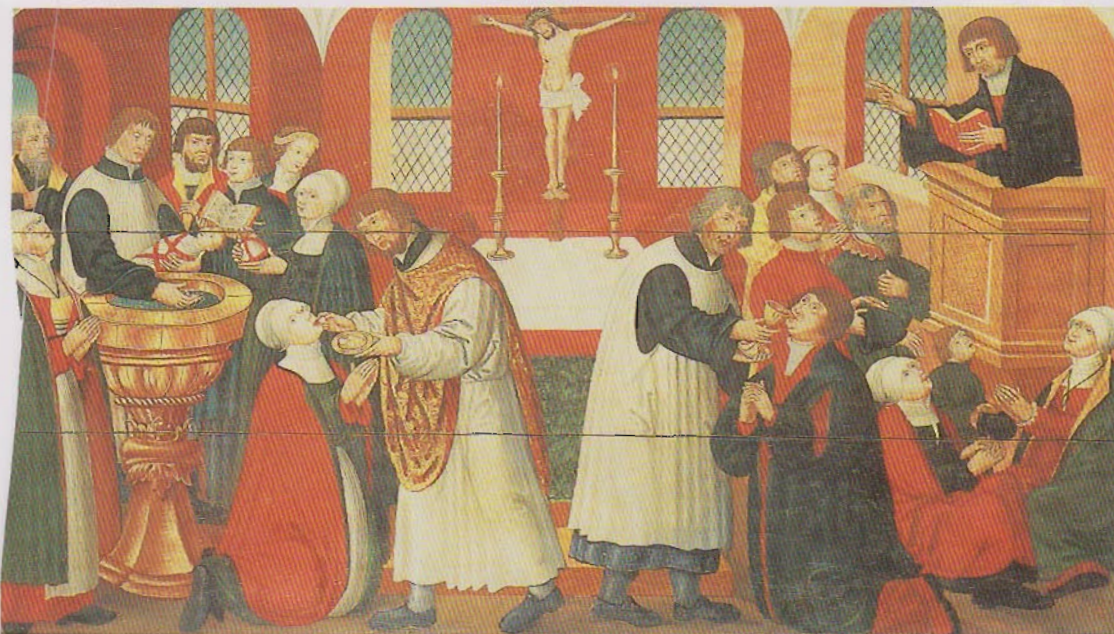
Billedet på forsidens af alterbordet i Torslunde kirke er malet i 1561. Det viser hvorledes den nye kirkelære praktiseres. Barnet døbes ved at der øses vand på hovedet. Præsten forkynder evangeliet fra prædikestolen. Den helige nadver omfatter både vin og brød. Jesus er til stede i kraft af krucifikset, men der sker ikke en direkte forvandling af vin til blod som det ses på fremstillingen af den katolske nadver side 50.

Som sejrherre i krigen stod kongen meget stærkt, og man kan undre sig over, at han ikke satte rigsrådet ud af spillet og tog magten alene. Den tanke har formodentlig ligget kongen fjernt. For ham synes stændersamfundet med en adelsklasse, der byder, og borgere og bønder, der lyder, at have været den naturlige statsindretning. Derfor fortsatte magtdivisionen mellem kongemagt og adel endnu i 100 år. Borgere og bønder var derimod knust for lang tid, Grevens fejde var det sidste bondeoprør i danmarkshistorien. (Tekst nr. 14-15)

Det åndelige klima

Luthers lære sagde, at forholdet mellem gud og menneske var en rent personlig sag, at hvert menneske kunne læse og fortolke bibelen, og at hverken præst eller kirke var nødvendig for sjælens frelse. Det var et oprør imod den katolske kirkes autoritet og et udtryk for tidens mere individualistiske holdning. Det inspirerede mange bønder og borgere til også at gøre oprør imod de verdslige autoriteter. Men både Luther og de danske reformatorer fastholdt, at reformationen var et rent åndeligt anliggende, og at mennesker i det verdslige liv tværtimod havde pligt til ubetinget lydighed over for sine foresatte, børnene over for forældrene, kvinden over for manden i ægteskabet, bonden over for herremanden og folket over for kongen.

Da den lutherske kirke var etableret, var det dog også slut med den åndelige frihed. Kirke og kongemagt i fællesskab søgte at kontrollere

folks moral og vågede strengt over, at kun den rette lutherske lære blev forkyndt. Ikke bare papister (katolikker), men også calvinister og tilhængere af andre protestantiske retninger blev forfulgt og forvist fra landet.

I tidens religiøse stridigheder gik bølgerne højt, i skrift og i tale sværtede man modstanderne til på det groveste. Det var dog kun et fåtal, der deltog i de teologiske diskussioner, for de fleste fortsatte dagligdagen næsten uændret, og kun langsomt blev "papistiske" sædvaner afskaffet. De fleste katolske sognepræster fortsatte i embedet efter reformationen ved at lade sig undervise i den nye lære og de nye ritualer af de lutherske biskopper og provster.

En ejendommelighed ved tiden var de såkaldte troldoms- eller hekseprocesser, hvor en domfældelse betød døden på bålet. Den første fandt sted i 1540, derefter kulminerede de i begyndelsen af 1600-tallet og gik helt af brug efter 1700. Det var ikke et specielt dansk fænomen og ikke en protestantisk opfindelse, allerede i 1400-tallet startede lignende processer i katolsk regi.

Når den tids mennesker mødte uforståelige fænomener eller sygdom og ulykke, var de tilbøjelige til at forklare det ved indgreb af guddommelige eller overnaturlige kræfter, mens de fleste i vore dage slår sig til tåls med, at det skyldes tilfældigheder eller forhold, der kan forklares ved videnskabelige love. Vi kan nok undre os over, at vi på TV-skærmen kan se et billede fra den anden side af jordkloden, men selv om vi ikke forstår det, accepterer vi en naturvidenskabelig forklaring,

"Heksekøkken". Udsnit af et kobberstik af D. Tenier fra 1600-tallet. I baggrunden smøres en ung heks ind i "flyvesalve", der tilberedes af pulverheksen i forgrunden.

der siger noget om lys- og lydbølger. Går TV-apparatet i stykker, går vi til TV-mekanikeren, ikke til præsten eller en klog kone.

For den tids mennesker var ikke bare gud, men også djævelen en selvfølgelig realitet. Visse mennesker kunne stå i ledtog med djævelen og derved bringe sygdom, ulykke eller anden skade over sine medmennesker ved at fremsige magiske remser og forbandelser, eller ved at udføre andre mystiske handlinger. Hvis nogen blev ramt af ulykker, kunne mistanken falde på en person i nabolaget, og en sag blev rejst for domstolen.

I langt de fleste tilfælde var den anklagede en ældre, gift kone, kun i meget få tilfælde en mand. Efter domfældelsen blev hun underkastet tortur for at få hende til at røbe eventuelle medskyldige, og der kendes flere eksempler på, at sådanne angivelser har ført til en hel række af heksebrændinger. Myndighederne var dog opmærksomme på, at bevisførelsen i den slags sager kunne være vanskelig. Derfor kunne kun landsretten afsige dødsdom, og der er mange eksempler på frifindelser. Men kun få satte spørgsmålstegn ved trolddomskunstens realitet, og selv de dømte synes ofte at have været overbevist om deres skyld. (Tekst nr. 16-18)

Familieliv

I det gamle landbosamfund spillede familien en anden rolle end den, vi kender. Familien eller rettere husstanden bestående af far, mor, børn og tjenestefolk var den nødvendige enhed for produktion og forsørgelse, uden for en husstand var man isoleret fra fællesskabet. Mænd og kvinder havde hver sine faste arbejdsopgaver, mændene tog sig af markarbejde og vedligeholdelse af bygninger, kvinderne af pasning af dyrene og fremstilling af mad og tøj. Alle opgaver var lige vigtige, men alligevel regnedes manden for husstandens absolutte overhoved.

Det var utænkeligt at gifte sig, før man kunne fæste hus eller gård, og brudgommen var som regel over 30 år, mens bruden normalt var sidst i 20'erne. Selv om det var en lang tid at vente, skete det kun forholdsvis sjældent, at ugifte piger fik børn. Det skyldtes den skrappe sociale kontrol, alle levede tæt sammen, og et "uægte" barn kastede skam over pigen og stemplede hende som løsagtig. En bondefamilie fik som regel 5-10 børn, der tidligt hjalp til på gården, pigerne lærte kvindearbejde og drengene mandearbejde. Døde en af ægtefællerne, giftede enken eller enkemanden sig ofte efter kort tid med en yngre mand eller kvinde, der var ivrig efter at få fod under eget bord.

I overklassen var familielivet underkastet endnu strengere normer. Ægteskaber blev aftalt mellem slægter, ofte mens de kommende ægtefæller var børn, for at sikre rang og ejendom. Adelens børn blev som regel sendt hjemmefra og opdraget og undervist hos fremmede

I slutningen af 1500-tallet var der stor forskel mellem rig og fattig, men kun de værdigt trængende kunne håbe på hjælp. Selv om troen ifølge Luther var den eneste vej til frelse, kunne man vise kristeligt sindelag ved at hjælpe de allerfattigste. Billedfeltet på fattigbøssen i en kirke i Skåne illustrerer lignelsen om Lazarus. Nederst til venstre sidder Lazarus og beder om smulerne fra den rige adelsmands bord. I midten er den rige havnet i helvedets gab, mens Lazarus overst hviler i Abrahams skod.

adelsfamilier. Drengene lærte især religion, latin, dans og musik, og når de voksede op, krigskunst og jura. Mange rejste som unge på en flerårig dannelsesrejse til europæiske universiteter. Pigerne blev undervist i husførelse, religion og sprog, musik og dans og skulle lære at blive myndige husholdersker, men bly og underdanige hustruer.

I den katolske tid anså man sex for noget urent, og gejstligheden skulle derfor leve i cølibat. Luther mente derimod, at et aktivt sexliv var en guds velsignelse, men vel at mærke kun inden for ægteskabet. Sex, før man blev gift, og især utroskab blev regnet for en meget alvorlig forseelse, som blev stærkt fordømt og ved gentagelse straffet med døden. For katolikkerne var og er ægteskabet et sakramente og dermed uopløseligt. Med reformationen blev det i visse tilfælde både efter mands og kones ønske muligt at opnå skilsmisse, men det forekom sjældent.

Økonomisk fremgang og social polarisering

Århundredet fra 1540 til 1640 var overalt i Europa en økonomisk opgangsperiode som følge af opdagelsen af Amerika og sejlruten til Østen syd om Afrika. Befolkningstallet steg, især i de driftigste lande, Holland og England, men også i Danmark og det øvrige Nordvesteuropa. Det medførte en stigende efterspørgsel på Danmarks vigtigste eksportvarer, som var korn og stude, og dermed stigende priser. Man har beregnet, at den årlige prisstigning, inflation, var på ca. to procent.

Det var især godsejerne, der havde gavn af denne udvikling, og til en vis grad bønderne. Også danske købmænd deltog i stigende grad i eksporthandelen. Hansestædernes dominans var på retur, men de blev afløst af hollandske købmænd, der i 1600-tallet helt dominerede den nordeuropæiske storhandel.

Den dårligst stillede halvdel af befolkningen fik derimod ringere kår. Jordløse husmænd, landarbejdere og lønarbejdere i byerne blev ramt af de stadige prisstigninger, og samfundet havde svært ved at beskæftige det voksende folketal. Man skønner, at 5-10% af befolkningen hutlede sig igennem som vagabonderende og subsistensløse fattige. Tidens moralske dom over de fattige var ofte hård. Var de raske og arbejdsduelige, blev de stemplet som arbejdssky og dovne, og kun værdigt trængende fik lov til at tigge og tilmed kun i deres eget sogn.

I den katolske tid havde det været en væsentlig del af klostrenes arbejde at hjælpe syge og fattige. Dette arbejde blev fremmet ved den katolske opfattelse, at det enkelte menneske af egen fri vilje kunne gøre en indsats for at blive frelst og komme i himlen ved at gøre gode gerninger, herunder ikke mindst at give almisser til de fattige. Luther mente også, at mennesket burde vise næstekærlighed, men han understregede, at der ikke var nogen løn for det, menneskets frelse beroede alene på guds nåde. Efter reformationen overgik de fleste klostre til byråd og andre verdslige myndigheder, der nu fik ansvaret for fattigforsorgen. Meget tyder på, at de nødlidendes forhold blev forringet.

Christian IV

Christian IV (1588-1648) er den danske konge, der har fascineret eftertiden mest. Han var en initiativrig og handlekraftig mand, der satte en masse ting i gang, men næsten alt mislykkedes. I 1700- og 1800-tallet mindedes man ham som en stor konge, og man skabte myter om ham, som man havde brug for i sin egen tid. Han blev husket som den sejrrige feltherre, som den omsorgsfulde konge, der tog vare på de svage i samfundet, og som den konge, der talte dansk, i modsætning til mange af hans forgængere og efterfølgere, der talte

Christian IV's interesse for arkitektur fremgår af dette maleri af Karel van Mander III fra omkring 1640, hvor kongen og en af hans arkitekter ses foran Rosenborg Slot.

tysk. I vor egen tid er vi mere opmærksomme på de negative sider ved Christian IVs virksomhed, men lige fascinerende er det at følge hans liv, der både som konge og som menneske formede sig som en gribende og ubønhørlig tragedie.

Midten af 1620'erne var det afgørende vendepunkt i Christian IVs liv, før den tid syntes alt at lykkes, efter den tid endte alt i katastrofe. Som noget nyt tog kongen initiativ til at puste liv i dansk erhvervsliv. Han ville gå de succesrige hollændere i bedene og oprettede handelskompagnier, fx Det ostindiske Kompagni, der grundlagde en koloni i Trankebar i Indien. Kongen gav også privilegier til og investerede i et klædekompagni, et silkekompagni, et sukkerraffinaderi og andre virksomheder. Han grundlagde nye byer som Christianshavn, Kristianstad og Glückstadt, og en række pragtbygninger minder stadig om hans interesse for arkitektur, fx Rosenborg og Børsen i København og Frederiksborg slot i Hillerød.

Forudsætningen for alle disse aktiviteter var den, at statskassen havde det usædvanligt godt; på grund af de gode økonomiske tider og

effektiv administration var statens indtægter i en årrække omkring 1600 større end udgifterne. Størstedelen af udgifterne gik til hof, hær og flåde. Halvdelen af indtægterne kom fra krongodset, der efter reformationen udgjorde 50% af landets jord. En trediedel stammede fra Øresundstolden, der var blevet opkrævet af fremmede skibe siden 1429. Den told var naturligvis en belastning for vort forhold til andre søfarende nationer, især hansestæderne og hollænderne, men den var også et guldæg og blev først ophævet i 1857.

Resten af indtægterne var diverse skatter og afgifter.

På det udenrigspolitiske felt ville Christian markere statens styrke. Nødtvungent gik rigsrådet med til at føre krig mod Sverige, og selv om der ikke kom noget afgørende ud af Kalmarkrigen (1611-1613), følte kongen dog, at han havde demonstreret Danmark-Norges overlegenhed i Norden.

Også på det personlige plan førte kongen et aktivt og udadfarende liv, der stod helt i kontrast til de strenge og ortodokse moralregler, som almindelige mennesker blev pålagt at følge. Fremmede gesandter undrede sig over det intense drikkeri ved hoffet og bemærkede, at kongen gik sidst under bordet. Hans appetit på kvinder var også stor, og han fik utallige børn også med andre end sine lovformelige koner. Da hans første dronning var død, forelskede han sig i en 17-årig adelsfrøken, Kirsten Munk. De blev gift, og i de følgende 12 år fødte hun ham 12 børn, hvoraf de 4 døde som små.

Men i Christians sidste år vendte lykken. I Tyskland rasede 30-årskrigen (1618-1648) mellem de katolske stater i syd og de protestantiske i nord. Kongen ønskede at blande sig for at få indflydelse i Nordtyskland og for i konkurrence med den svenske konge at markere sig som den mægtigste forsvarer af den protestantiske tro. Rigsrådet sagde nej, men kongen deltog alligevel i sin egenskab af hertug af Holsten. Det blev en katastrofe. I slaget ved Lutter am Barenberg syd for Hannover blev Christians tropper totalt besejret i 1626, og katolske enheder besatte Jylland. Danmark slap heldigt med lempelige fredsbetingelser imod ikke mere at blande sig i krigen.

Svenskerne blandede sig anderledes effektivt i 30-årskrigen, og i 1643 gik de til angreb mod Danmark. I den efterfølgende Torstenssonkrig (1643-1645) vandt den gamle konge ry ved at miste det ene øje i søslaget ved Kolberger Heide ved Kiel, men det hindrede ikke svenskerne i at vinde krigen og tvinge Danmark til at afstå Härjedalen og Jämtland, Gotland og Ösel samt Halland for 30 år. Sverige havde overtaget Danmarks plads som stormagt i Norden.

Økonomisk vendte den internationale højkonjunktur, og befolkningen fik stadig sværere ved at betale de ekstraskatter, som kongen måtte opkræve for at dække de store militærundergifter. Det viste sig nu også, at de erhvervsforetagender, som kongen havde sat i gang, ikke kunne

Christian IV's anden kone var den unge adelsfrøken Kirsten Munk, der her ses som 25-årig med deres fire ældste børn. Maleri af Jacob van Doordt, 1623/24. Forholdet mellem kongen og hans unge hustru, var stormfuldt, og da hun i 1628 indledte et forhold til en af kongens officerer, blev hun forstødt og kongen indledte et forhold til en af hendes tjenestepiger.

løbe rundt. Dels kunne han ikke få rige købmænd og adelsfolk til at investere tilstrækkeligt for at supplere sin egen kapital, dels var der for ringe et marked for de varer, der blev produceret eller importeret.

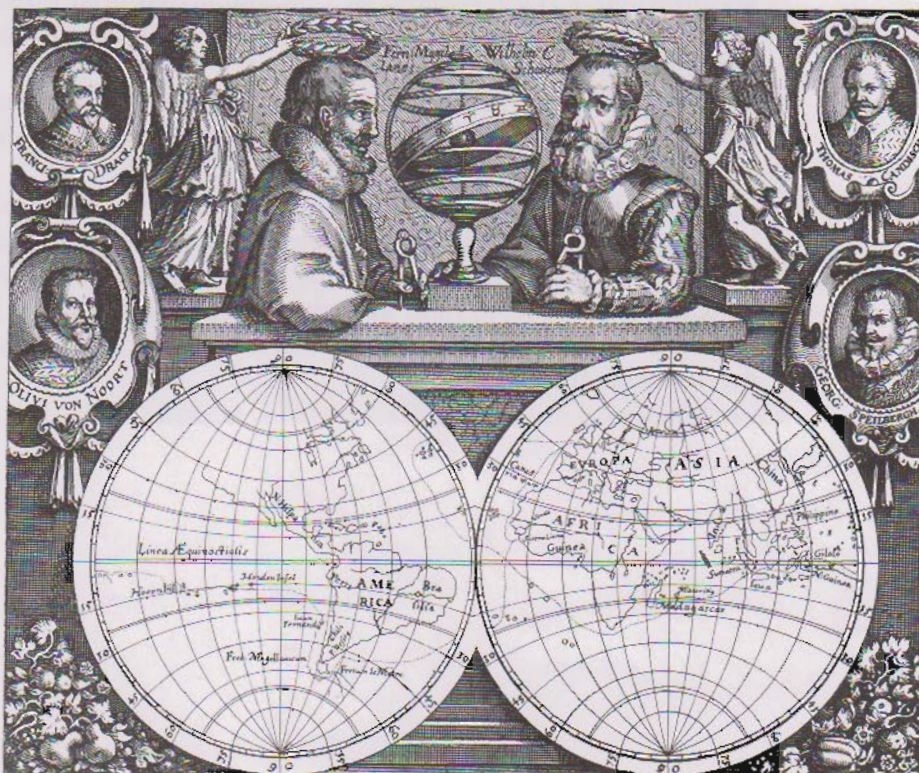
I kongens personlige liv blev de sidste år også beske. I 1629 afviste Kirsten Munk kongen og spærrede bogstaveligt talt sovekammerdøren. Han følte sig ydmyget og forviste hende rasende til et gods i Jylland. Hans sidste år blev forpestet af stadige kævlerier med fru Kirsten, som han aldrig genså, og stridbare børn og svigerbørn. I februar 1648 lukkede den 71-årige konge træt og bitter sine øjne på sit elskede Rosenborg slot.

Udblik 1500-1650: Opdagelser, renæssance og reformation

I slutningen af middelalderen var det svage og splittede Europa i defensiven blandt andet presset af det effektive og militært stærke Osmanniske Rige. I de sidste årtier af 1200-tallet rejste en veneziansk købmand, Marco Polo, i store dele af Østasien og kunne ved sin hjemkomst berette om Kina og andre højtudviklede østasiatiske samfund.

Omkring år 1500 startede imidlertid en udvikling, der i de kommende århundreder skulle gøre Europa til det dominerende område i verden økonomisk, militært og politisk. Det begyndte med de store opdagelser. I 1492 sejlede italieneren Christoffer Columbus i spansk tjeneste over Atlanterhavet for at finde vejen til Asien. Han opdagede det amerikanske kontinent, hvis sydlige del (Latinamerika) blev koloniseret af Spanien og Portugal. Portugiseren Vasco da Gama sejlede i 1498 syd om Afrika og fandt søvejen til Indien, hvor der blev oprettet handelsstationer. Omkring 1600 begyndte også englændere og

De store opdagelser i 1500-tallet indledte en udvikling, der førte til Europas dominans over resten af verden. Kobberstik fra ca. 1630, der hyl-der jordklodens erobrere. Øverst kranses portugise-ren Ferdinand Magellan, der stod i spidsen for den første jordomsejling (1519-1522), og hollænderen Willem Schouten, der i 1615-1617 gen-tog bedriften – det er hans rute, som er indtegnet på glo-bussen.

hollændere at sende skibe til fremmede verdensdele, og efter kort tid overgik de spanierne og portugiserne som kolonisatorer og købmænd. Også Frankrig blev snart kolonimagt. Når de europæiske magter havde så uventet stor succes i de fremmede verdensdele, skyldtes det bl.a. udviklingen af nye skibstyper og ikke mindst udnyttelsen af den nyeste våbentechnik, nemlig krudt og kugler. Kanoner anbragt på skibe var et frygteligt våben.

I de rige handelsbyer i Norditalien opstod der i 1400-tallet hos den veluddannede overklasse en ny interesse for den antikke græsk-romerske kultur, som de på mange punkter ønskede at genoplive (renæssance = genfødsel). De interesserede sig for det jordiske liv, for rigdom, politisk magt og kunst og vendte sig imod kirkens bud om forsagelse af denne verden. Det medførte også en større interesse for naturvidenskaberne, der satte spørgsmålstejn ved mange af kirkens forklaringer og læresætninger.

Også på det rent religiøse område kom den katolske kirke under pres. I 1517 fremlagde den tyske munk, Martin Luther, en række kritikpunkter mod den katolske kirke. Han anklagede kirken for at have udviklet læresætninger, der ikke byggede på biblen, og som kun tjente det formål at gøre kirken til en magtfuld og rig verdslig organisation. I Nordtyskland og i Skandinavien brød kirken under de lokale fyrsters ledelse med paven i Rom og dannede deres egen nationale lutherske kirke.

Også andre reformatorer brød med paven og dannede deres egen kirke. De mennesker, der gennemførte denne såkaldte reformation af kirken, blev kaldt protestanter.

Protestantismen var naturligvis en alvorlig trussel mod den katolske kirke, som rustede sig til modangreb i den såkaldte modreformation. Kirken ville ikke følge kritikken og ændre sine læresætninger. Til gengæld gennemførte man en moralsk oprustning i den katolske gejstlighed, som konsoliderede kirken i de lande, der havde bevaret den katolske tro.

REFORMATIONEN

14. Poul Helgesen om de protestantiske prædikanter, 1519-1528

Poul Helgesen blev i 1519 leder af Karmeliter-munkeordenens råd i København. Samtidig forelæste han på universitetet og prædikede i domkirken. Han var kritisk over for den katolske kirkes praksis i samtiden, men han kunne ikke støtte reformationen. Uddraget stammer hans samtidshistoriske Skibbykrønike.

På midfaste søndag (: 23. april) i samme år (: 1519) holdtes Karmeliterordenens Provincesmøde i klostret i Landskrone, hvorfra der til det nye kollegium i København, som nylig var blevet opført på provinsens bekostning af værdig fader, doktor i den hellige skrift, mester Anders Kristiernsøn, den gang provinsens ordensmester, var blevet forfremmet mange brødre af samme orden og tillige nogle brødre af Cistercienserordenen, som i mange år havde været venlig stemt mod Karmeliterordenen. Tillige blev på samme møde en broder ved navn Paulus Heliæ (: Poul Helgesen) fra Varberg udnævnt til samme kollegiums første styrer. Han tog sig med sjælden omhu af alle lærlingene, men til stor men (: skade) for ham selv. Thi de brødre af begge ordnerne, som han havde forfremmet ved sine anbefalinger, oplært i videnskaberne og skaffet hæder og anseelse, alle de forvandlede næsten til ulve og faldt ikke blot fra ham, men fra den lydighed, de skyldte kirken. Anledningen hertil fik de fra det i de samme dage opståede Lutheri, det farligste af alle kætteri, der bragte alle, hvor oprigtige og fromme de end vare, til at vakle i

en eller anden henseende. Og såsom dette kætteri drev spot med den lydighed, der var lovet Guds statholdere, og fordømte alle munkelivets regler og således under påskud af evangelisk frihed indførte en vis livets tøjlesløshed, faldt de fleste af den grund fra deres bekendelse, for at de kunne leve med desto større frihed efter deres eget hoved som sande belialssønner (: sønner af djævelen), for hvem sødmen ved herrens milde åg har vendt sig til bitterhed og hans lette byrde til en utålelig tyngsel. Kun kødets lyst forledte de uslinger til at falde. (...)

I august måned i året 1527 holdtes der almindelig herredag og rigsrådsmøde i Odense by på Fyn, hvor også Frederik (: Frederik I, 1523-1533, der var positiv overfor den nye tro), den kirkerøverske konge, var tilstede tillige med sine holstenere (: holstenske riddere der støttede kongen), i hvis hånd jo den gang sagernes afgørelse lå. På denne herredag blev der ikke så meget på grund af kongens som på grund af den verdslige adels ondskab ved trusler fravristet biskopperne den ret, som de ifølge kirkeretten, kejserlige love, den danske lov, lang sædvane og tillige ved alle kristne fyrsters privilegier havde over alle dem, der havde gjort sig skyldige i hor, utugt og alle andre forbrydelser mod den guddommelige ret; thi når sådanne personer var blevet grebne og overbeviste om deres brøde, plejede biskopperne at straffe dem, snart med pengebøder, undertiden med fængsel og sult, af og til med hudfletning og fodjærn. Hvorledes det nu end forholdt sig med denne ret, der dog bidrog meget til at skaffe biskopperne anseelse, så gik den nu over til rigets adel, så at hver for sig skulle have denne ret over sine egne bønder og tjenere og besidde den til evig tid, dog på det vilkår, at alle

biskoppernes øvrige rettigheder skulle forblive ubeskårne.

Men i denne henseende blev fyrstens og den øvrige adels offentlig givne ord ikke holdte, heller ikke noget som helst andet brev, hvor store segl der end stode derunder til bekræftelse: thi af denne herredag blev tro og love og forseglede breve mindre overholdte mod kirkens mænd end nogensinde i kong Kristierns tider (: Christian II, 1513-23). Fra denne herredag udstedtes der også med mageløs uforskammethed og letsindighed, uden at biskoppernes var hørte eller havde givet deres indvilligelse, visse kongebreve, ved hvilke præster og munke, alle under eet eller hver for sig, toges under kongens beskærmelse (: beskyttelse), når de under den evangeliske friheds skalkeskjul enten ville aflægge deres gejstlige dragt eller endogså gifte sig. Men heraf fulgte en stor tøjlesløshed i livsvandel (: måde at leve på) og en skændig trældom under alskens forbrydelser, og fra denne dag af begyndte gudsfrygten offentlig og åbenlyst at nedtrampes, religionen at foragtes, kyskheden at spottes, livets renhed at vanhelliges.(...)

I året 1528 efter verdensforløsningen faldt næsten hele Malmø fra kirkens enhed, under ledelse af en prædikant ved navn Klavs Tøndebinder, der tidligere havde været præst, men nu var en af de mest troløse frafaldne. (...)

De påstod, at kun eet var fornødent til sjælens frelse, troen alene, men at gerningerne mere var til byrde end til hæder, fordi det ikke kunne undgås, at de gav anledning til tom forfængelighed og til hykleri. Så forblindede var disse elendige mennesker, at de, fordi der havde fundet visse misbrug sted, og fordi enkelte paver havde været ugudelige, hellere ville, at alle kristendommens sakramenter

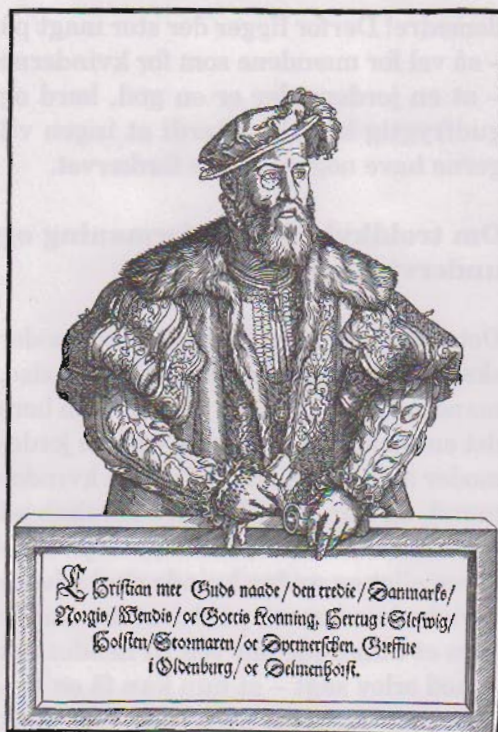
(: hellige handlinger) skulle forstyrres og forvendes og gudsfrygtens første spirer kvæles, end at enkeltes urenhed skulle drages til regnskab og revses.

15. Reformationen i Danmark 1536

Reformationen blev i realiteten indført i Danmark på Rigsdagen i København i 1536, hvor kongen, Christian III (1534-1559), efter forhandling med rigsråderne, den almindelige adel og repræsentanter fra byer og landdistrikter udsendte følgende forordning:

Eftersom det er os alle og hver især her i riget vel bekendt, at al ulykke, skade, fordærv, blodsudgydelse, mord og brand osv. og dette riges skadelige fordærv (...) især er kommet deraf (...), at uenighed og splid har været mellem bisperne, deres tilhængere og adelen, således at bisperne her i riget ikke i rette tid, som de vel ellers skulle have gjort, har udvalgt en konge, men har forhindret det efter kong Frederiks død og afgang med største flid (...), så vil vi, samtlige og hver især, hermed især med betimeligt (: nyttigt) råd og velovervejet vilje og mod have konstitueret (: fastsat), ordineret (: påbudt), bestemt og besluttet (...), at disse samme bisper herefter til evig tid (...) er blevet afsat, så de aldrig igen skal kunne komme til deres biskoppelige regimente, stifter og stifters gods og ingen lige med dem eller andre som bisper regere i riget.

Og eftersom bisperne, som er her i riget, har stået imod Guds ord og evangelium indtil i dag og har forhindret det, så det ikke er blevet prædikeret klart for den menige almue, og hertil, at de ikke har ført deres rette biskoppelige levned, nemlig

Træsnit af Christian III udført til den første fuldstændige bibel på dansk.

at prædike for og lære den menige mand Guds ord (...), men mere har opført sig efter den verdslige stand og prægtighed (...), så har vi således besluttet det i enighed med hinanden, for at Danmarks krone og konge kan få større formue, og hvis noget angreb kommer på riget (...), at man desto bedre kan formå at modstå det og ikke mere skal have behov for at beskatte rigets menige indbyggere, når noget sker, som nu er sket, så skal alle stifters gods, slotte, gårde, huse og jordegods, som bisperne nu har haft i hænde og værge, herefter til evig tid være og blive med al deres indtægt

og tilliggende (...) under kronen (: kongen skal overtage kirkens værdier). Det skal være frit og åbent for munkene at forlade klostrene (...).

Da bisperne nu er afsat og afskaffet, så vil der dog være behov for, at der forordnes nogle mærkeligt (: særligt) vise og lærde mænd, som skal have opsyn med, at alle sognepræster over hele riget prædiker for og lærer det menige folk Guds ord og evangelium. Ligeledes, at der bevares skoler, hvor unge mennesker får lært og institueres i latin og andre sprog, så riget kan have lærde mænd. For at forsørge sådanne lærde mænd vil vi have, at tienden over hele riget skal deles i 3 dele. Den ene skal sognepræsten beholde; den anden del skal kirken have, og den tredje del skal kongen lade oppebære, og han skal give førnævnte lærde mænd vederlag og underhold (...).

Mangfoldig splid har altid været mellem kongen og adelen om hals, hånd, 40 marks sager og anden rettighed (: ret til at dømme, inddrive bøder og udføre livs- eller legemesstraf), som tidligere konger har haft over adelens bønder og tjenere. Da for at en sådan og al splid mellem kongen og adelen må tilintetgøres, så har vi, førnævnte Christian (...) tilladt, at Danmarks riges råd og adel, deres arvinger og efterkommere, adel i Danmark, må og skal have, nyde og beholde alle 40 marks sager med hals, hånd og al anden rettighed, med al anden herlighed over deres egne bønder og tjenere, som vi og vore forfædre, konger i Danmark, har og friest har haft over vore og kronens tjenere.